

Az 1956-os forradalom mint válság és az új egyházpolitika korlátozott modernitása

Az 1956-os forradalom és szabadságharc a sztálinizmus válságának egyik intő példaként változásokat generált Magyarországon.¹ Ameddig az állampárt szemszögéből az események vitathatatlanul krízist idéztek elő, addig az egyházak számára a rövid történelmi pillanat enyhülést hozott. A forradalom vívmányait a kádárizmus szinte egyből elsöpörte, de a papság ameddig csak tehetett, tartósította az olvadás gyümölcseit. A Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) a hatalommegszilárdítás periódusában észlelte, hogy a korábbi, sztálinista eszköztár erőteljes módosításokra szorul. Ez a tendencia és módszerváltás egyértelműen érzékelhető az egyházpolitika színterén is. Tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy országos és lokális (Heves megyei) példákon és emberi sorsokon keresztül szemléltessük a válság és a módosulás legjellemzőbb megjelenéseit. Nagy hangsúlyt fektetünk a katolikus egyház és a forradalom kapcsolatára, illetve a korai kádárizmushoz fűződő viszonyára. Az új típusú egyházpolitika struktúráján keresztül pedig igyekszünk rámutatni a legfontosabb változásokra és az egyházkorlátozás vidéki megjelenésére, a katolikus egyház kényszerpályákkal terhelt túlélési stratégiájára.

---

¹ A sztálinizmus önfelszámolása azonban már jóval hamarabb megkezdődött. Kalmár Melinda az átalakulás első jelét a Komintern VII. kongresszusán deklarált, szövetségekkel kiegészítő népfrontpolitika meghirdetésének pillanatában látta. Újabb értelmezési hullám vette kezdetét 1956-ban a Szovjet Kommunista Párt (SZKP) XX. kongresszusán. A viták nyomán ekkor megindult a kommunizmus aktív interpretációs korszaka. Az értelmezések körét tágította az az óriási változás is, amely a haditechnika fejlesztésével a kelet–nyugati viszonyt átalakította. A békés egymás mellett élés végül egy fellazuló ideológiai doktrínákkal működő koegzisztenciát hívott életre. Kalmár Melinda, 1998. 15–17.

A katolikus egyház viszonya az 1956-os „válsághoz”

Az 1956-os forradalom a Magyar Katolikus Egyház életébe is hozott némi enyhülést. A pillanatnyi szabadság teret engedett és új impulzust adott a hitélet és a karitászmunka megélénkülésének és megerősödésének.² Azt is hozzá kell tennünk a történetekhez, hogy a forradalom előkészítésében és megszervezésében a katolikus egyháznak semmilyen szerepe sem volt – ezért 1956 az egyháztörténetben nem is számít korszakhatárnak. A gomba módra szaporodó nemzeti és egyéb bizottságokban csak elvétve akadt papi személy. Az egyháztól mint intézménytől távoli és idegen a forradalmak vitorláit fújni vagy fúvatni.³ A katolikus egyház természetesen üdvözölte a változásokat, amíg a hatalom számára 1956 végétől bizonytalanságot és fejtörést okozott a korábbi rend helyreállításának mikéntje. Az egyházak még a forradalom leverése utáni években is élvezhették a hirtelen kiszélesedett mozgásteret adta lehetőségeket. Az MSZMP-nek és az egyházpolitika végrehajtó szerveinek szembesülnie kellett azzal a helyzettel, hogy a papság amennyire csak tudta, igyekezett kihasználni az új viszonyok adta lehetőségeket a társadalom mozgósítására. A vallásos élet durva elnyomásából következő elkeseredés és az októberi, novemberi történések adta új remények, illetve a forradalom leverése után jelentkező bizonytalanságok életre hívták és felbuzdították a korábban passzív vallásos közösségeket.

Brezanóczy Pál⁴ káptalani helynök úgy ítélte meg, hogy az erőszak elkerülésére óhatatlanul szükséges delegálni egyházi személyt az Egri Városi Tanács Forradalmi Bizottságba.⁵ A helynök egy nagy tiszteletben álló, tapasztalt és a politikai életben is jártas papot, dr. Kiss Istvánt,⁶ az Egri Érseki Papnevelő⁷ vicedirektorát bízta meg ezzel a feladattal.⁸ Kiss már 1945 előtt a közéletben aktív papok sorát bővítette. A szociális problémákkal kapcsolatban mindig is érzékeny ember lévén élénken érdeklődött a nincstelen, társadalom margójára szorult rétegek problémái iránt. 1932-ben szerzett doktori címet teológiából a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi Karán, innen a Diósgyőr-Vasgyári plébániára, majd 1934–36-ra Mezőkövesdre került mint hittantanár. Így testközelből ismerhette egyfelől a gyári munkásság, másfelől a törpebirtokosok, summások szociális gondjait. Kiss István 1933-tól kezdte hallatni a hangját a publicisztici-

² Lásd bővebben: Kálmán Peregrin OFM, 2007. 215–217.

³ Balogh, 2006. 37.

⁴ Dr. Brezanóczy Pál (1912–1962) 1952-ben kerül Egerbe, ahol ordinárius és a szatmári egyházmegye magyarországi részeinek érseki helynöke volt. 1956-ban káptalani helynöki rangra emelkedett, 1959-től apostoli kormányzó, 1964-től egri püspök, majd 1969-től egri érsek. Az Egri Főegyházmegye schematizmusa. Eger, 1975. 158.

⁵ Az Egri Városi Tanács Forradalmi Bizottsága 1956. október 29-én alakult ismeretlen taglétszámmal. Bővebben: Cseh, 2006. 425.

⁶ Dr. Kiss Istvánt (1906–1981) 1930. június 33. szentelték pappá. Az Egri Főegyházmegye schematizmusa 1963. 51. Kápolnai, 2011. 213–219.

⁷ Az egri szeminárium az egri, szatmári nagy részben a váci, kassai és roznányi csonkamegyékből származó kispapok tanultak. Lásd bővebben a korabeli papi utánpótlás helyzetéről: Katolikus Szemle, XII. (1960: 2. száma) 145–147.

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XIX-A-21-d 1. doboz 0018-2/1957. Az egyházak magatartása az ellenforradalom idején.

ka színterén, először a katolikus szellemiségű Korunk Szava, majd a főként Bangha Béla jezsuita páter nevéhez kötődő Magyar Kultúra és egyéb más sajtótermékek hasábjain szerepelt. Művei kurrens szociális kérdésekben foglaltak állást. Lelkiismeretes szervezője volt a mezőkövesdi állástalan diplomások szellemi munkaközösségének, a csoportosulás kidolgozott egy „Mezőkövesd problémáinak megoldása” címet viselő memorandumot. Az írás többek között a summások földhöz való juttatását és a törpebirtokosok földterületének kiegészítését szorgalmazta. Kiss és társai a reformot a nagyközség Coburg hitbizományi nagybirtok 2000 hold földjéből óhajtotta „finanszírozni”. A memorandumot Borsod-Gömör és Kishont megye főispánjának és magának Coburg földbirtokos apósának, József főhercegnek is megküldték. A főherceg lázítónak találta Kiss István és köre koncepcióját, így kezdeményezte csendőrségi megfigyelésüket, amelynek végül nem lettek súlyosabb következményei. 1936-ban kinevezték az Egri Érseki Hittudományi Főiskola rendes tanárának, majd 1943-tól az intézet vicerektora lett. Kiss energikus társadalmi munkásságát bizonyítja, hogy oktatói teendői mellett a Katolikus Agrárfűzési Legényegyletek Országos Testületének (KALOT) egyházmegyei igazgatói tisztségét és a Gömbös-kormány által életre hívott „megyei szociális tanácsadó” státusával járó fardtságos munkát is magára vállalta. 1945 után belépett a Független Kisgazdapártba (FKGP), és listáról az 1945. november 4-ei nemzetgyűlési választások alkalmával bejutott a parlamentbe. 1946 márciusában szinte az elsők között kellett elhagynia a pártot a Rákosi-féle „szalámitaktika” következtében.⁹ Nagy Ferenc¹⁰ miniszterelnöknek köszönhetően az 1947. augusztusi választásokig megtarthatta mandátumát. Nagy ugyanis átengedte helyét képviselőtársa számára az országos lajstromban, így Kiss egy időre a párton kívüliek táborát bővíthette.¹¹

Kiss István tehát mint országosan ismert papi személyiség és kiváló hitszónok érthető módon alkalmasnak mutatkozott a forradalom idején a felfűtött kedélyek csillapítására. Szerepvállalása azonban a forradalom bukása után az állambiztonsági szervek figyelmét is felkeltette. A vicerektor 1956 októberében és novemberében tett lépéseiről az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH)¹² megyei és központi iratain kívül főként az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) őrzött, Kiss Istvánról nyitott dossziéból értesülhetünk.¹³ A Lénárt József¹⁴ rendőr őrnagy által 1958. május 13-án elkészített környezetta-

⁹ Kiss István életéről lásd még: Szecskó, 1999.

¹⁰ Nagy Ferenc (1903–1979) 1930-ban részt vett a Független Kisgazdapárt alapításában, amelynek főtítkára volt 1945-ig. 1945-ben előbb újjáépítési miniszter lett, majd az FKGP elnökévé választotta. 1946. február 4. – 1947. május 31. között miniszterelnök volt. Rákosi Mátyásék 1947. június 1-jén Nagy Ferencet svájci távolléte alkalmával lemondásra kényszerítették, a történetek után emigrációba kényszerült. Lásd bővebben: Vida, 1999. 334–336.

¹¹ Szecskó, 1999. 62.

¹² Az ÁEH 1951–1989-ig állt fenn, s jogutód nélkül szűnt meg. A hivatalt is érintették az 1956 végén történő állami szervek körében végbemenő átszervezések, összevonások. Az 1956. évi 33. számú törvényerejű rendelet megszüntette az Állami Egyházügyi Hivatalt, feladatkörét a Művelődésügyi Minisztérium vette át. Az ÁEH így betagozódott a kultuszminisztériumba, hivatalos elnevezése pedig Művelődésügyi Minisztérium Egyházügyi Hivatal lett. A hivatalt végül 1959-ben újjászervezték, s visszakapta önállóságát, erre az 1959. évi 25. számú törvényerejű rendelet értelmében került sor. Lásd bővebben: Köbel, 2006. 60–91., Köpeczi Bócz, 2005. 14–18.

¹³ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 3.1.5. O-8944 Dr. Kiss István.

¹⁴ Lénárt József (1931–?) munkás-paraszt család sarja. 1951-ben az Soproni Erdőmérnöki Egyetemről két

nulmány összefoglalta a szóban forgó hónapok történéseit. Kiss István a forradalom idején ugyan egy tényleges politikai szerepet magára vállaló intézmény tagjaként funkcionált, de ott „*azonban nem tevékenykedett*”.¹⁵ Nagyobb visszhangja volt a katolikus szokások szerinti halottak napján, november 2-án celebrált beszédének. A gyászmise a forradalom addigi áldozatainak állított emléket, illetve az elesettek lelki megnyugvását szolgálta. Kiss 1956. november 2-án, reggel 9 órától nagyszámú közönség előtt megtartott szózata inkább főszékesegyházi hitszónoki és nem tanácsi státusával összefüggő szolgálatnak tekinthető. A beszéd szövege a következőképpen hangzott: „*Iszonyú ravatal előtt állunk. Tizenötezer halott ravatalánál. Nem is ravatal ez még, hiszen a Széna-téren, az Üllői út sarkán, házromok alatt temetetlenül fekszenek. Oltott mésszel öntötték le őket, ez a szemfedőjük. Dehogyan ez a szemfedőjük. Szemtanúk látták, hogy itt-ott háromszínű nemzeti lobogóval takarták le őket, ez a szemfedőjük. Takarjon el téged magyar zászló te fiatal ápolónő, aki az Astoria téren pergőtűzben sebesültért mentél ki, s ott maradtál holtan. Magyar zászló igyad fel tiszta vérét annak a fiúnak, akit az Üllői utol a halál. Magyar zászló kivívott címer kettős kereszttel, takard el őket mind, akik temetetlenül ott fekszenek. Valaki kérdezte: Üdvözl-e a katona, vagy a harcos, aki úgy halt meg, hogy nincs keresztvetésnyi ideje sem a halál előtt. Vigasztalásotokra felelem, hogy a katolikus hittétel, hogyha valaki halála előtt szeretetből vállal áldozatot, s megbánja bűneit, lelke szentgyónás nélkül is megtisztul. Ez a szeretet legyen Isten iránt, legyen haza iránt, legyen eszem iránt megtisztul. Íme ez a felelet: Aki tehát nem gyűlöletből harcolt, hanem azért, hogy a haza boldoguljon, elnyerte üdvöztségét. Látod most már nem is olyan iszonyú ez a ravatal. Fáj a pusztulás, fáj a fiatal életek megroppanása, rémséges lehetett az egymás ellen fordult hazafiak harcainak egyes jelenete, de a halottak sorsáért való aggodalom megenyhült. Tanulság: legyen nagyobb becsülete a nemzeti érzésnek. Okuljunk a félreértések sorozataiból, s menjünk végig a tanulság útján úgy, hogy az életben maradtak lelkei összebékéljenek, s a közös jó folytatásában, a romok felépítésében, hazánk szeretetében egybeforrjanak.*”¹⁶ A veretes sorok közzétételére, amely körülbelül 5 percig tartott, Brezanóczy Pál káptalani helynök adott engedélyt. Az eseményről pedig a város lakossága előzetes értesítést kapott a Líceum hangosbemondóján.¹⁷ A belügy munkatársai utólagos értékeléseikben természetesen tüzetes elemzés alá vonták az elhangzottakat, s Borai Emil¹⁸ egyházügyi főelőadóval egyetértésben „*uszító beszédként*” aposztrofálták azt.¹⁹ Borai egy 1957. áprilisi

---

hónap után szeretett volna átmenni a Műszaki Egyetem Hadmérnöki Karára, ekkor a sikeres felvételi procedúra ígéretével elvégezte a tisztí képzést. A Magyar Néphadsereg égisze alól 1952. október 5-én nyomban átkerült az ÁVH-hoz. Tanulmányai befejeztével a Műszaki Egyetem Hadmérnöki Karán tevékenykedett mint elhárító tiszt. Az 1956-os forradalom során fegyverrel védte a Honvédelmi Minisztériumot, és később fegyveres karhatalmistaként verte vissza a forradalmárokat Budapesten. 1957 februárjában nyert beosztást a BM Heves Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztályára, a számára ekkor teljesen új feladatkört jelentő egyházi elhárítás vonalára, 1978-ig különböző rendfokozatokban itt tevékenykedett. ÁBTL 2.8.1. 0779 Lénárt József.

¹⁵ ÁBTL 3.1.5. O-8944 Dr. Kiss István 236.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Borai Emil Székesfehérváron született 1924-ben. 1952. október 1. és 1969 között dolgozott az ÁEH kötelékében. MNL OL XIX-A- 21-b 558. doboz Megszűnt személyi nyilvántartások A–F. Az egyházügyi főelőadók karrierútjáról lásd bővebben: Soós Viktor Attila, 2014.

¹⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (MNL HML) XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20 Egyházak és szekták tevékenységéről. 2.

beszámolójában információkkal szolgált az ÁEH számára Kiss közéleti tevékenységének egy másik szegmenséről. Az egyházi megbízott, a pap Keresztény Ifjúsági Szövetség megszervezésére tett kísérletét tárta fel.²⁰ Érdekes módon az állambiztonsági kutatásaink eddigi eredményei szerint az egyházi főelőadóval ellentétben Lénárt József őrnagy és az ügynökhálózat figyelmét sem keltette fel a keresztény mozgalom. Ez a represszió folyamatát tekintve meglepő lehet. Mikó Zsuzsanna rámutatott, hogy a kádárizmus egyházakat érintő megtorlógépezetének három fő iránya közül az egyik a keresztény pártszerveződések és mozgalmak reprezentánsai ellen irányult.²¹ A források tanúsága szerint ebben az esetben mégis nagyobb hangsúlyt kapott egyrészt a lokális politikai szerepvállalás (még ha ez nem is volt olyan jelentős), illetve a nyilvános, aktualitásoktól sem mentes szózat.²²

A katolikus egyház belső életét valamelyest befolyásolta a felkelés napjaiban szabadult Mindszenty József²³ hercegprímás színrelépése. A prímás október 31-én újra a kezébe vette az egyház irányítását. Mindszentynek az idő rövidege és a politikai szereplés előtérbe kerülése miatt jelentékenyebb lépések megtételére nem futotta.²⁴ A főpap szabadulása után – ahogy saját emlékirataiban is kihangsúlyozta – a békepapok leváltását látta legsürgősebb feladatának. Ennek gördülékenyebb lefolytatására november 2-án megbeszélésre hívott egy szűkebb püspökkari kört, név szerint Grósz József²⁵ kalocsai érseket, Shvoy Lajos²⁶ székesfehérvári és Pétery József²⁷ váci püspököket. A tanácskozások után Mindszenty felszólította az egyházmegyék ordináriusait, hogy azonnal hívják vissza a joghatóságuk alá tartozó békepapokat.²⁸ November 4-e után az amerikai követségre menekülve a hercegprímás az egyházi ügyek kapcsán elsősorban még mindig a papi békemozgalom szétzúzására törekedett.²⁹ A püspökök több egyházmegyében követték Mindszenty József példáját, s így több prominens békepapnak távoznia kellett magas egyházmegyei stábumából.³⁰ A Művelődésügyi Minisztérium Egyházi Hivatala 1958. szeptember 11-én készített kimutatást az egyházmegyék helyzetéről. Az Egri Főegyházmegyében az „ellenforradalom” Mindszenty intenciói ellenére sem okozott látható „személyi problémákat”. A dokumentum az egri egyházmegyében 71 kulcspozíciót regisztrált, melyek közül 17-et úgynevezett „haladó személyekkel” sikerült feltölteni.³¹ Az állam az „ellenforradalom” után egy helyet sem veszített el közülük, sőt egy másik később keletkezett, hasonló témájú dokumentum szerint 1959-re 46 főre duzzadt a „megbízható”, „haladó szellemű” papok

²⁰ MNL OL XIX-A-21-d 1. doboz 0018-2/1957. Az egyházak magatartása az ellenforradalom idején.

²¹ Mikó, 2007. 143–161.

²² ÁBTL3.1.5. O-8944 Dr. Kiss István 427.

²³ Mindszenty József (1892–1975) 1915-ben szentelték pappá, szombathelyi egyházmegyei pap, veszprémi püspök, esztergomi érsek, bíboros.

²⁴ Pál, 1955. 115.

²⁵ Grósz József (1887–1961) 1911-ben szentelték pappá, 1945-ben rövid ideig, 1948–1951, valamint 1956–1961 között a püspöki kar elnöke volt. 1951. május 18-án letartóztatták, a koncepció per végén 15 év fegyházbüntetésre ítélték. Grósz Józsefről lásd bővebben: Kálmán Peregrin OFM, 2014. 6.

²⁶ Shvoy Lajos (1879–1968) 1901-ben szentelték pappá, 1927-től székesfehérvári megyéspüspök.

²⁷ Pétery József (1890–1967) 1912-ben szentelték pappá, 1942–1967 között a Váci Egyházmegye püspöke.

²⁸ Mindszenty, 2015. 457.

²⁹ Pál, 1955. 115.

³⁰ Uo. 117.

³¹ MNL OL XIX-A-21-a 11. doboz H-31-4/1958. Kulcspozíciók betöltése haladó felfogású papokkal.

létszáma a fontosabb egyházi pozíciókban.³² A hivatal szempontjából ez egy megnyugtatóbb arány lehetett, feltételezhetjük ezt azért, mert az Esztergomi Egyházmegyében 65 kulcspozícióból a forradalom előtt 35-öt töltöttek fel „megbízható” papokkal. Az 1956-os események itt markánsabb változásokat okoztak, hiszen a 35 helyből összesen 15-ben történt változás.³³ Ennek legfőbb oka az lehetett, hogy Mindszenty úgy ítélte meg, hogy „Budapesten volt a legmegromlottabb a helyzet”, ő maga tiltotta ki az egyházmegyéből az „idegenből jött” békepapokat.³⁴ A hercegprímás erős elhatározásából kitűnhet, hogy az Esztergomi Egyházmegyében folytak le a legjelentősebb mérvű diszpozíciók. Kirívóan magas veszteségeket szenvedett a hatalom a Kalocsai Egyházmegyében is, ahol a felkelés előtt 11 kulcspozícióban érvényesült állami akarat, s 1956 novembere után összesen hat esetben ment végbe személycsere. Az ÁEH összegzése szerint hasonló, bár arányaiban alacsonyabb fordulat állt be a Váci Egyházmegyében, itt 28 kulcshelyből 6 cserélt gazdát.³⁵ Összességében tehát azt lehet mondani, hogy az Egri Egyházmegyét leszámítva a római katolikus egyház összes közigazgatási egységében ugyan eltérő eloszlásban, de végement valamilyen személyi módosulás.³⁶

Jogosan tehetjük fel a kérdést, hogy miért pont az amúgy meghatározó mennyiségű stallummal rendelkező, nagy kiterjedésű Egri Egyházmegyében nem történt módosulás a személyi összetétel területén. Meglátásunk szerint dr. Brezanóczy Pál személye és politikája magyarázattal szolgálhat a „mozdulatlanságra”. Brezanóczy a jelek szerint folytatta elődje, Czapi Gyula³⁷ hajlékony, tárgyalásos módszereket preferáló politikáját. Ez a forradalom napjaiban is meglátzott. Borai Emil a következőképpen jellemezte a káptalani helynök stratégiáját: a „boly szélén maradt”, „nem elegyedett reakcióba”.³⁸ Mindszenty intenciói közvetlenül nem valósultak meg, sőt a főelőadó külön kiemelte, hogy Brezanóczy nyíltan állást foglalt a hercegprímás politikai elképzeléseivel szemben.³⁹ Borai Emil és Lénárt József azonban ügyeltek arra, hogy Brezanóczy ne tűnjön fel túlzottan jó színben sem a hivatal, sem a BM előtt. Az egyházfelügyelet vidéki szerveinek jelentéseiben többször is találkozhatunk egy jellemzően békepapok nevét tartalmazó lista létezését bizonygató sorokkal.⁴⁰ Borai és Lénárt értesülései szerint a lajstromba vett papokat a helynök eredetileg el akarta távolítani magasabb egyházi pozíciójukból, „ez azonban nem következett be az ellenforradalom leverése miatt”.⁴¹ Amennyiben tényleg létezett a lista, s nem csak az ÁEH-, illetve a BM-megbízottak pletykákra alapozott kreációja, akkor ez Brezanóczy Pál türelmes és taktikus mentalitásának újabb bizonyítéka lehetne. A káptalani helynök feltételezhetően kivárta az események végkifejletét, és semmit nem akart elhamarkodni. Brezanóczy tehát a forradalom alatt és annak leverése után

³² MNL OL XIX-A-21-a 15. doboz H-31-4/1959. Egyházi kulcspozíciók helyzete.

³³ Uo.

³⁴ Mindszenty, 2015. 457.

³⁵ MNL OL XIX-A-21-a 15. doboz H-31-4/1959. Egyházi kulcspozíciók helyzete.

³⁶ Uo.

³⁷ Czapi Gyula (1887–1956) 1910-ben szentelték pappá, 1943-tól egri érsek.

³⁸ MNL HML XXXV-22/12. csoport./6. doboz/57. Egyházi összefoglaló jelentés Eger, 1959. március 23.

³⁹ MNL HML XXXV-22/12. csoport./6. doboz/57. Összefoglaló jelentés, Eger, 1958. január 16.

⁴⁰ MNL OL XIX-A-21-d 1. doboz. 0018-8/1957. Eseményjelentés 1957. május 27-én, feljegyzés Brezanóczy Párról. MNL HMLXXXV-22/12. csoport./6. doboz/57. Egyházak és szekták tevékenységéről. 1.

⁴¹ MNL HMLXXXV-22/12. csoport./6. doboz/57. Egyházak és szekták tevékenységéről. 1.

sem bővítette a Mindszenty József nevéhez fűződő irányzatot. Az érseki helytartó annak a Hamvas Endre⁴² csanádi püspök és Pap Kálmán⁴³ győri püspök által fémjelzett vezető papi csoportnak volt a tagja, amely az állammal történő megegyezést pártolta.⁴⁴ Emellett hozzátartozik a történetekhez, hogy Brezanóczy Pál 1956 decemberétől már igen jelentős együttműködést mutatott az újjáalakuló politikai rendőrséggel, ekkor ígéretet tett, hogy „segíteni fog az egyházi provokációk elkerülése érdekében”.⁴⁵

Az 1956-os forradalom eredményeit egyházi szempontból vizsgálva azt mondhatjuk, hogy a röpké szabadság legpozitívabb és leghosszabban tartó hatása a hitélet berkein belül érhető tetten. A forradalmat követő több mint egyéves időszak a Magyar Katolikus Egyház számára – mint arra már utaltunk – egy szabadabb periódusként jellemezhető. Az egyházpolitikai zavarok és belső egyházi ébredés⁴⁶ kétségkívül itt is éreztette hatását. A hitélet felpettségét tetten érhetjük egyrészt a vallásos szertartásokon résztvevők számának hirtelen megugrásában, másrészt a hittanoktatásra járó fiatalok népesebb létszámában. Az 1956. október, november és december hónapja a rítusok látogatottságának tekintetében emelkedést hozott. A húsvéti feltámadási körmeneteken 1957-ben és 1958-ban Heves megye szerte kb. 48 750 ember jelent meg. Borai Emil feljegyzései alapján ez a szám 1959-re még jobban felduzzadt, a beérkezett járási és városi adatok 59 700 főt regisztráltak.⁴⁷ A helyi szervek a számok visszaszorítására már 1957-ben ellenakcióba kezdtek, úgynevezett „elvonó rendezvényeket” szerveztek, például zenei programokat időzítettek párhuzamosan a körmenetek időpontjával.⁴⁸

A hittanbeíratások terén a vallásos szertartásokhoz hasonló tendencia érvényesült. A járási és városi szintű jelentésekből Borai kimutatásokat készített az ÁEH részére. Egy 1959-es dokumentum tanúsága szerint 1957-ben összesen 37 772, 1958-ban 36 357, 1959-ben pedig 38 278 főt írtak be általános iskolai hittanoktatásra. A középiskolákban a számok a következőképpen alakultak: 1957-ben 2588 diák jelentkezett, 1958-ról nincs adat, végül 1959-ben 3089 középiskolás fiataalt íratott be hittanórára.⁴⁹ Érdekes összevetnünk a saját megyei adatainkat a Kálmán Peregrin által közreadott országos perspektívájú, a hitélet megélénküléséről szóló írásának konklúziójával. Kálmán nem az ÁEH forrásait használta fogódzónak, hanem az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában fellelhető iratokból nyerte a hitoktatásra vonatkozó kvantitatív mutatókat. Arra a következtetésre jutott, hogy a hittanórákon részt vevő diákok száma az egyházat ért támadásokkal egy időben folyamatos csökkenést mutat 1957 és 1959 között.⁵⁰ Ezzel szemben Heves megyében 1959-re mind a vallásos szertartásokon, mind pedig a hittanórákon való részvétel mutatószámai emelkedésről árulkodnak. A visszaesés azonban kis idő múlva az ország más részeihez hasonlóan itt is beállt. Az 1958–1959-es tanévben a tanulók 45%-a,

⁴² Hamvas Endre (1890–1970) 1913-ban szentelték pappá, 1944. március 3-tól csanádi megyéspüspök.

⁴³ Papp Kálmán (1886–1966) 1908-ban szentelték pappá, 1946. május 3-án nevezték ki győri püspöknek.

⁴⁴ Pál, 1955. 122.

⁴⁵ Tabajdi–Ungváry, 2006. 472.

⁴⁶ Kálmán Peregrin idézett munkájában országos perspektívába helyezte a viszonylagos szabadság okozta hitéleti pezsgést. Lásd bővebben: Kálmán, 2007. 215–217.

⁴⁷ MNL OL XIX-A-21-a 15. doboz H-26-7/g/1959. Húsvéti körmenetek 2.

⁴⁸ MNL OL XIX-A-21-d 0020-7/1957. Jelentés a húsvéti körmenetek lefolyásáról Heves megyében.

⁴⁹ MNL HML XXXV-22/12. csoport./6. doboz/57 1959/1960. évi hittanbeíratások. 2.

⁵⁰ Kálmán, 2007. 216.

az 1959–1960-as tanévben 34%-a jelentkezett hitoktatásra. Az egyházügyi előadó és a megyei Agit. Prop. Osztály 1960–1961-ben 27,9%-os részvételi igényt regisztrált, majd ez az arány 1964-re elérte a 10,5%-os mutatót.⁵¹

A papság a hitélet 1956-ot követő erősödését, ameddig csak lehetett, országszerte próbálta konzerválni. A katolikus egyház a hitoktatás eredményességét különböző rendezvényekkel színesítve fokozta, a szakrális funkciók mellett hangsúlyt helyeztek a kulturális eszközök felhasználására.⁵² Ez Heves megyében sem történt másképpen. A katolikus papság sportszervező tevékenységbe kezdett, plébánosok és káplánok közreműködésével ministráns fiatalokból focicsapatokat verbuváltak. A csapatok Egerben, Gyöngyösön és Hatvanban szerveződtek, és a legkiemelkedőbb eredményt elért gárdát az egyház vándorzászlóval jutalmazta.⁵³ A katolikus egyház szabadidő-szervező tevékenysége mellett a volt szerzetesek és apácák illegális hitbuzgalmi tevékenysége is megélénkült. Ez rendszerint gyengítette a központi ateista irányelvek szárba szökkenését. Lénárt József az 1951-ben feloszlott szerzetesrendek tevékenységének aktivizálódását diagnosztizálta. A Lénárt által készített beszámoló az állambiztonság frazeológiájához és módszereihez idomulva nagymértékben szűrt és torzított leírása a történeteknek. A dokumentum arra kétségtelenül alkalmasnak mutatkozik, hogy erős kritikával ugyan és összevetve Kálmán országos kutatásaival betekintést adjon a hit helyi túlélési stratégiájába. Heves megyében a volt angolkisasszonyok⁵⁴ rendi apácák idegen nyelvű oktatást tartottak. A nővéreknek lehetőségük adódott arra, hogy a látogatások alkalmával elbeszélgessenek a családokkal a hitéletet érintő kérdésekről. Az angolkisasszonyok mellett az egri ciszterci szerzetesek is foglalkoztak fiatalokkal, ám ők jellemzően csoportos hitoktatást folytattak.⁵⁵ Az állambiztonság emberei a hittanra történő beiratkozás magasabb arányát a papság 1958 nyarán végbement agitációjának tudták be. Dr. Hegyi Fábián⁵⁶ volt jezsuita szerzetes pedig Bekölce községben az egyházadó beszédésekor igyekezett újra megtölteni a templomokat hívekkel. A helyi hatalom érzekelte, hogy az általuk „reakciós” papi rétegnek nevezett csoportok a nyílt ellenállás helyett a hitbuzgalmi tevékenység által próbálták felvenni a versenyt az állam „antiklerikális” és ateista törekvéseivel.⁵⁷

Az MSZMP-nek 1956 novembere után szembesülnie kellett azzal, hogy a pártfunkcionáriusok, tanárok és családjaik egy része lojalitást mutatott a katolikus egyházzal.⁵⁸

⁵¹ MNL HML XXXV-22/12. csoport./6.doboz/57. Tájékoztató az 1964–65-ös év hittanbeiratásának tapasztalatairól. 1.

⁵² Kálmán, 2007. 216.

⁵³ MNL OL XIX-A-21-d 2. doboz 007-24/1958 Heves megye 2.

⁵⁴ Név szerint: dr. Bárány Irén, Wolszky Gizella, Wéber Etelka, Szécsmezei Erzsébet, Petrovics Ibolya és Balázs Magdolna. Balázs Magdolnát 1958-ban illegális hitoktatásért internálták. MNL HML XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20 Egyházak és szekták tevékenységéről. 3., ÁBTL 3.1.2. O-11763/2 Egri Fekete Hollók.

⁵⁵ Az egri ciszterci szerzetesek és az angolkisasszonyok nevelőmunkájáról, az ellenük folytatott állambiztonsági nyomozásról és a bírósági ítéletekről lásd bővebben: Wirthné, 2012. 227–239.

⁵⁶ Dr. Hegyi Fábián 1904. február 21-én született Gomboson (Bács megye), 1934. július 26-án szentelték pappá Innsbruckban. 1948-ig állt a jezsuita rend szolgálatában, 1948-tól teológiai tanár Egerben, 1950-től segédlelkész Szarvaskón, majd 1951-től plébános Hejőkürtön. A forradalom után, 1957-ben került Bekölcére. Az Egri Főegyházmegeye schematismusa 1963. 48.

⁵⁷ MNL HML XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20 Egyházak és szekták tevékenységéről. 3. Kálmán hasonló tendenciákról ír tanulmányában. Lásd bővebben: Kálmán, 2007. 217.

⁵⁸ Erre a tendenciára mutatott rá országos kontextusban Kálmán Peregrin. Bővebben: Uo. 217.

Az egyházügyi főelőadó 1958-ban igen borúlatoan összegezte az 1957-ben kötetett házasságokról készült számvetéseket. A következőképpen fogalmazott az ÁEH felé címzett hivatalos helyzetjelentésében: „*Elég csak végignézni az 1957-ben házasultak és kereszteltek anyakönyvi kivonatát, amelyben valósággal nyüzsgönek pl. a fiatal pedagógusok, egyetemi adjunktusok, sőt sok helyen BM. dolgozók stb.*”⁵⁹

Az MSZMP viszonyulása a válsághoz és az új egyházpolitika korlátozott modernitása

Mielőtt elmélyednénk a kádárizmus új típusú egyházpolitikájába, úgy gondoljuk, lényeges lehet tisztázni, hogy az MSZMP a kényszerpályákkal terhelt időszakban milyen választ adott a válságra a kádári hatalommegszilárdításnak vagy korai kádárizmusnak nevezett időszakban. A következőkben tett alapvetések ugyanis nézetünk szerint szervesen hozzátartoznak a kibontakozó egyházkorlátozás jobb megértéséhez. A korszakhoz kötődő legújabb eredményeket először a legfrissebb szakirodalom tekintetében szeretnénk ismertetni, s csak aztán fogunk rátérni a központi témánk további elemzésére.

A magyarországi szovjet típusú rendszert ért válság után egy biztos volt: az újonnan hatalomra került elitnek – amennyiben azok hosszú távra terveztek – a korábbi tarthatatlan politikai metódusokkal szakítania kellett. A Magyar Szocialista Munkáspártot két tényező is motiválhatta a részleges kurzusváltásban. Egyrészt az anakronisztikus mechanizmusok konzerválása óhatatlanul provokálta volna a társadalmat, de a hruscsovi politika is egyértelmű változásokra ösztönözte a pártot. Ennek értelmében az MSZMP a legjellemzőbb rendszerelemeket megtartó, ugyanakkor mégsem jelentéktelen belső átalakításokra szánta el magát. A kádárista irányítás az első években szovjet mintára szánalta a rendszert anélkül, hogy minőségbeli tulajdonságain változtatott volna.⁶⁰ A forradalmat követő időszakot a konszolidáció és a megtorlás váltakozó, sokszor egyszerre érvényesülő trendjei jellemezték. A történeti irodalom ebből kiindulva hol konszolidációnak, hol restaurációnak nevezi az alperiódust. Kalmár Melinda szerint ez az intervallum „valójában legfőképpen a szovjet »main straim« program szánáló trendjébe illeszkedett, igaz, a lázadás következményeivel megterhelve”. Kalmár úgy véli, hogy a konszolidáció azért nem lehet pontos definíció, mert elfedi a működés egészének kifulladását, illetve a magyar viszonyokra alkalmazva nem érzékelteti eléggé a hatalom megszilárdításáért folytatott, olykor a legdrasztikusabb módszerektől sem elzárkózó törekvést. A restauráció viszont nem veszi figyelembe, hogy a kommunista elit „sohasem hátrálhatott az időben”, nem állíthatta vissza a sztálinista diktatúrát. Summa summarum Kalmár interpretációjának magja a következő: Kádárék programja valójában „a szovjet típusú rendszer evolúciós átalakítása, újratereemtése egy működőképes formában, vagyis

⁵⁹ MNL OL XIX-A-21-d 2. doboz 007-25/1958 Borai Emil 1958. március 8-ai összefoglaló jelentése.

⁶⁰ Kalmár, 2004. 109.

szanalása”.⁶¹ A kádárizmus alapvonásait Kalmár Melinda mellett s hozzá hasonló módon Rainer M. János közelmúltban közreadott monográfiája ismertette.⁶² Rainer a Kádár-rendszert a Sztálin utáni szocializmus sajátos útjaként definiálja, amely egyfajta „magyar modell”. A rendszer azonban alapvetően *nem különbözött* sem az 1956 előttitől, sem a szomszédos országokétól. Az intézmények (párt, állam, hadsereg, politikai rendőrség stb.) szerepe, felépítése, jogosítványai ugyanolyanok voltak, a rendszer alapja a kommunista egypárt osztatlan hatalma maradt. A kommunista ideológia befolyása továbbra is uralkodó, az állam mindvégig birtokolta a termeléshez szükséges eszközök túlnyomó többségét, a megtermelt javakat pedig az állam bürokratikus intézményei osztották el. Rainer – mintegy új elemként – a változatlan intézményi renden belüli *megváltozott fontosságú sorrendekre* hívja fel a figyelmet. A vezetés jelentősen racionalizálta a korábban elavult utópisztikus céloktól fűtött politikai berögződéseket, az ideologikus célok helyébe a *modernizáció* lépett. A kádárizmus azonban nemcsak egy közepesen sikeres *elmozdulás* a sztálinizmustól, hanem egyfajta világerzékelés, amely a *társadalmi közérzetből* keletkezik. Végül a kádárizmus *interakció* is volt. A társadalmi létezés informalitáson, elhallgatáson és színlelésen alapuló kölcsönös szerveződése.⁶³

Az egyházellenőrzés szerveit súlyosan érintették az 1956-os események. A válság jelei, hasonlatosan a politikai rendszer építményéhez a végrehajtó szféra berkein belül is hamarabb megmutatkoztak. Az említett bizonytalanság érzékelhető például az állami egyházpolitika végrehajtó csúcsszerve, az Állami Egyházügyi Hivatal mentalitásában. A hivatal képtelennek bizonyult egységes stratégia kialakítására a Belügyminisztériummal, a szerv munkatársai vagy nem tudták betölteni vidéki megbízatásaikat, vagy pedig korrumpálódtak.⁶⁴ Heves megye egyházügyi főelőadója a forradalom napjaiban érthetően félt a rá váró esetleges bosszútól. A félelem érdekes szituációt idézett elő: Borai Emil és családja a zavaros időszakot az Egri Érseki Papnevelő falai között vészelték át. A vendéglátójuk pedig nem más volt, mint dr. Kiss István vicerektor.⁶⁵ A teológiai tanár humanusan figyelmen kívül hagyta Borai korábbi egyházellenes ténykedését, e nemes gesztust azonban nem követte hála. Borai ÁEH-nak küldött feljegyzésében említést tett az esetről, bár ő jócskán elferdítette a számára oly kellemetlen valóságot.⁶⁶ Tény, hogy Kiss Istvánt 1956-os szerepléséért rövid időre börtönbe zárták, ahonnan ordináriusa, Brezanóczy Pál közbenjárásával szabadulhatott.⁶⁷ A miniszteri biztos előadásában saját személyes közreműködését domborította ki a szabadon bocsátás kapcsán, s hozzátette, hogy Kiss a történetek után felkereste őt, „és megköszönte, hogy a forradalom utáni börtönbüntetéséből kiszabadult”.⁶⁸ A vicerektor a köszönetnyilvánítás mellé felemlgette, hogy októberben viszont ő „akarta” bújtatni Borait a szemináriumában.⁶⁹ Ezzel a főelőadó letagadta a se-

⁶¹ Uo. 118.

⁶² Lásd bővebben: Rainer, 2012.

⁶³ Uo. 138–148.

⁶⁴ Kálmán, 2007. 210–212.

⁶⁵ Az esetről Kiss két életrajzírója is megemlékezett. Lásd: Kápolnai, 2011. 216. Szecskó, 1999. 77.

⁶⁶ MNL OL XIX-A-31-d 1. doboz 0018-8/1957. Brezanóczy Pálról feljegyzés 1957. május 27. 2.

⁶⁷ ÁBTL 3.1.5. O-8944 Dr. Kiss István 191.

⁶⁸ MNL OL XIX-A-31-d 1. doboz 0018-8/1957. Brezanóczy Pálról feljegyzés 1957. május 27. 2.

⁶⁹ Uo.

gítségnyújtás tényét, de bosszúból mindent megtett azért, hogy dr. Kiss Istvánt végleg ellehetetlenítse. Az ÁEH és még inkább a belügyi szervek által lefolytatott akció több évig tartott, és folyamatos zaklatásoknak tette ki a teológiai tanárt. Jelen tanulmány kereteit jócskán meghaladná a teljes körű állambiztonsági konspiráció és az ÁEH folyamatos közreműködésének bemutatása.⁷⁰ Az állam a forradalom leverése után lépéseket tett arra vonatkozóan, hogy elszigetelje az „egyházi reakció” szószólóit. A vicerector ugyan a börtönt elkerülte, de kikényszerített diszpozícióval Szajlára „száműzettek” plébánosnak 1960. január 30-án.⁷¹ A pap kálváriája azonban itt még nem ért véget, a hatalom addig nem nyugodott, ameddig Kist egyházi szolgálatban tudta. 1960. január 18-án rendőri felügyelet alá helyezték illegális sajtótermék terjesztéséért.⁷² 1960. április 9-én végérvényesen el kellett hagyni a szeminárium épületét, és 1960. szeptember 1-jén Brezanóczy Pál káptalani helynök kénytelen volt nyugállományba helyezni. A volt vicerector lakhelye ezek után a székesfehérvári Idős Papok Otthona lett.⁷³

A Kádár-rendszer korai szakaszában az egyházpolitika eleinte nem kapott helyet a súlypontos kérdések körében. Az 1949 és 1956 között kiépített szisztémákhoz képest csupán formális engedmények születtek, például a lejáratott ÁEH megszüntetése. A látszatintézkedést mi sem bizonyítja jobban, minthogy a Művelődésügyi Minisztérium keretében, szinte csonkítatlan hatáskörrel és alig módosult állománnyal újonnan felállították a hivatalt.⁷⁴ A Magyar Szocialista Munkáspárt felismerve a gyors személyi változások okozta zavart, első egyházakat érintő, 1957. március 5-ei Intéző Bizottsági határozatában fokozott figyelmet kapott az egyházak feletti közvetlen hatalomgyakorlás megvalósítása. Az említett cél motiválta az Elnöki Tanács 1957. március 24-én közzétett 1957. évi 22. sz. törvényerejű rendeletének megszületését, amely példátlan módon avatkozott bele az egyházak életébe. Lényegében a kisebb vidéki plébánosi és kápláni állások kivételével minden egyházi pozíciót állami hozzájárulás függvényévé tettek.⁷⁵ A március 5-ei határozat értelmében a következő teendő a forradalom által hatalomra segített „reakciós papság” félreállítása volt. A félreállításnak különböző fokozatai voltak, az ÁEH és a BM munkatársai pragmatikusan, az adott eset realizálása után válogattak az eszköztárból. A félreállítás fokozatai: elszigetelés, lemondatás, leváltás, internálás, börtönbüntetés és a „véletlen baleset” voltak.⁷⁶ Heves megyében a megtorlás időszakában jellemzően leváltások és át-helyezések domináltak, és viszonylag kisszámú katolikus papot ért börtönbüntetés a forradalomban tanúsított magatartásáért. Az állambiztonság több esetben kezdeményezett

⁷⁰ A két szerv közti szoros együttműködés nem elszigetelt jelenség. A Kiss István ellen fogatosított intézkedések jól beleilleszthetők az országos képbe. Az ÁEH és a BM a Kádár-korszakban igyekeztek ellátni egymást az általuk hasznosnak vélt információkkal, illetve a politikai rendőrség az elhárítás során képesnek bizonyult felhasználni az ÁEH politikai megbízottait is. Soós, 2010. 227–229.

⁷¹ Szecksó, 1999. 80.

⁷² A „Ketten egy felé” című szovjet- és szocialistaállamrend-ellenes tartalmú kiadványról van szó. ÁBTL 3.1.5. O-8944 Dr. Kiss István 345.

⁷³ ÁBTL 3.1.5. O-8944 Dr. Kiss István 351.

⁷⁴ Balogh, 1997.

⁷⁵ Köbel, 2005. 128.

⁷⁶ Balogh, 1997.

nyomozást,⁷⁷ ám elenyésző azoknak az eljárásoknak a száma, amelyek szabadságvesztés kiszabásával végződtek.⁷⁸

A „rend” helyreállítására hamar felbukkantak a megyékben és egyházmegyékben az egyháziügyi megbízottak. A forradalmat követő egyházpolitikai direktívák hatékony végrehajtására az ÁEH a megyei és fővárosi tanács végrehajtó bizottsága mellé újra kirendelte az egyháziügyi főelőadókat. Az illetékes munkája a Rákosi-korszakhoz hasonlóan és persze illeszkedve az aktuális egyházpolitika arculatához, az állami irányelvek minél gördülékenyebb megvalósulásának biztosításában nyilvánult meg. A vidéki – püspökségi – megbízott személye 1957 után általában egybeesett a területileg illetékes megyei (tanácsi) egyháziügyi munkatársával.⁷⁹ Az ÁEH vezetésének véleménye szerint Borai Emil az 1956. októberi és novemberi zavaros időszakban is „szilárd magatartást tanúsított”.⁸⁰ A dokumentumok arra engednek következtetni, hogy Borai a krízis elültétét követően új hivatás után akart nézni. A káder egy külügyminisztériumi állást szemelt ki magának, s törekvéseit „eddig munkája elismerésül” aktuális munkahelye támogatta. Ám érthető módon az ÁEH vonakodott megválni jól bevált és rutinos alkalmazottjától, így Borai Emil megtartotta egyháziügyi főelőadói tisztségét, miniszteri biztosi minőségben.⁸¹ A hivatal „ragaszkodása” nem meglepő: a korai kádárizmusban az ÁEH súlyos káderhiánnyal küszködött, ezért a megfelelő helyi ismeretekkel rendelkező régi emberek némi megnyugvást jelenthettek a hatalom számára. A miniszteri biztos munkájának megkezdésekor az egyik első dolga az volt, hogy Heves megye területén változtatásokat hajtson végre a katolikus egyház személyi állományában. A megbízhatatlan, úgymond „antidemokratikus” papokat nyugdíjba küldték, vagy jelentéktelenebb településekre száműzték. Az eltávolított lelképászorok helyére pedig a papi békemozgalom addigra már kipróbált személyeit hozták pozícióba.⁸² A Borai által csak „tisztogató dispozicióknak” nevezett folyamat 1960-ra zárult le, s ekkora a kulcshelyek nagyobb részében lojális papok ültek.⁸³

A hatalom új birtokosai elődeikhez hasonlóan számoltak a megbízható „haladó gondolkodású” egyházi személyek által képviselt békemozgalommal. Az 1956-os események idején a mozgalom súlyosan kompromittálódott, így a politikai vezetés 1957-ben jobbnak látta megvalósítani annak reformját. Az előterjesztés nyomán igen korai sikerek diag-

⁷⁷ Jó példa erre Scóber Tibor maklártályai plébános esete, aki 1956. október 29-én választott tagja lett a helyi munkástanácsnak, ám azon belül nem töltött be komoly szerepet, inkább a település békéjének megőrzésén fáradozott. A BM Heves Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya 1957. augusztus 6-án rendelte el az előzetes letartóztatását és a házkutatást a népi demokratikus államrend megőntésére irányuló szervezkedésben való részvétel gyanújával. ÁBTL 3.1.9. V-142032 Scóber Tibor.

⁷⁸ Kevésbé ismert Klembala Ernő sorsa, aki az állandó zaklatások miatt 1946-tól álnéven bujkált az ország különböző pontjain a rendőrség elől. A forradalom idején Egerben tartózkodott, ahol a hittanoktatást propagáló plakátokkal hívta fel magára az állambiztonság figyelmét. A BM Heves Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya 1957. február 26-án indított ellene nyomozást, és március 4-én rendelték el előzetes letartóztatását. Az Egri Megyei Bíróság 1957. május 16-án 7 hónap börtönbüntetésre ítélte közokirat-hamisítás büntetéseért. ÁBTL 3.1.9. V-144216 Klembala Ernő.

⁷⁹ Lukács, 2013. 165–166.

⁸⁰ MNL OL XIX-A-21-a 7. doboz 245/3./1957. Információátadás Borai Emilről.

⁸¹ Uo.

⁸² MNL HML XXXV-22/12. csoport/6. doboz/57 Egyházpolitikai összefoglaló. Eger, 1962. szeptember 27.1.

⁸³ Uo.

nosztizálhatók: május 24-én megalakult az Országos Béketanács Katolikus Bizottsága (OBKB), ezen felül az Opus Pacis (OP), amely egyfajta ellensúlyként a katolikus püspöki kar égisze alatt működött. Az állami egyházpolitika az országos kiterjedésű OP-t nyilvánvaló okokból hamar ellehetetlenítette, és idejekorán egy Szabolcs-Szatmár megyei zárványszervezeté üresítette.⁸⁴ A békepapság pozícióba hozása egyrésztől kontinuitást mutat az 1956 előtti időszakkal, másrésztől összefüggésben van a „reakciós” papság kulcshelyekről történő kiszorításával. Heves megyében az egyházügyi főelőadó joggal építhetett a múltban oly jól működő békepapi mozgalom kipróbált tagságára. Elsősorban a volt választmányi tagokat⁸⁵ próbálta újra mozgósítani.⁸⁶ Az MSZMP 1957-ben a következőket nyilatkozta a válság idején is lojalitást mutató egyházi személyekről a nyilvánosság felé: „az ellenforradalom alatt a reakció részéről, több esetben életveszélynek voltak kitéve”.⁸⁷ A Heves megyei mozgalom egyik prominens alakját, Rozsáli Menyhértet⁸⁸ több társával együtt lojalitásáért cserébe állami kitüntetésben⁸⁹ részesítették, reprezentálva ezzel az állam és az egyház jó viszonyát.⁹⁰ Borai Emil a Rozsálihoz hasonló papokat minél befolyásosabb egyházi pozíciókba helyeztette. Ezzel 1960-re el is érte, hogy a megye összes kerületi esperesi stallumában „haladó erők” kapjanak helyet.⁹¹ S amint egy térségben megszilárdult a békemunka, úgy a személycserék is újra aktuálissá váltak, és az ismert békepapok más megyékben folytathatták tevékenységüket.⁹²

Látható, hogy a korai, egyházakat érintő irányelvek egyáltalán nem voltak mentesek a sztálinizmus súlyos hagyatékától. Az egyházak életébe történő mély beavatkozásnak köszönhetően ekkor vitathatatlanul a restaurációs igény kerekedett felül. Ez a tendencia változásnak indult 1958-ra. Az ekkor deklarált célok meghatározóak, hiszen az egész Kádárkorszakban aktuálisak maradtak. A nyilvános diskurzusban előtérbe került a klerikális reakció visszaszorítása mellett az egyházakkal történő megegyezés és a vallásos világnézet elleni küzdelem attitűdje. A Politikai Bizottság (PB) 1958. június 10-ei direktívájának határozott prognózisa volt az állam és az egyházak együttélésére vonatkozóan. Az egyházak a szocializmus időszakában még hosszú ideig létezni fognak, ezért az együttműködés „szükséges” és „lehetséges” az állam és az egyházak között – állapította meg a dokumentum. Az egyházi reakció viszont politikai ellenség, tevékenysége az állami és társadalmi

⁸⁴ Az Opus Pacis megalapításáról és a békepapi mozgalom megszilárdításáról lásd bővebben: Kálmán, 2014. 226–229., Pál, 1955.

⁸⁵ A megyei választmányok a lojális, politika iránt érdeklődést tanúsító papságot tömörítették, azok számára üléseik (választmányi ülések) megnyilatkozási, továbbképzési, felkészülési fórumot készítettek. Lásd bővebben: Pál, 1955. 51–52.

⁸⁶ MNL HML XXXV-22/12. csoport./6. doboz/57 Összefoglaló jelentés 1958. január 16. 1.

⁸⁷ MNL OL XIX-A-21-d 1. doboz 0057/1957. 0057-1/1957. Javaslat haladó papok kitüntetésére.

⁸⁸ Rozsáli Menyhért a forradalmat megelőzően verpeléti plébános volt, majd 1958-ban patai főesperesi rangra emelkedett. Rozsáli 1959-ben mint jászberényi plébános apostoli kormányzói helynök lett. Az Egri Főegyházmegegyezés schematismusa 1963. 62. MNL OL XIX-A-21-a 15. doboz E-14-3/1959. Rozsáli Menyhért kinevezése apostoli kormányzói helynöké, az egri Hittudományi Főisk. rektori tiszte alól Rakolczai Gábor felmentése, Dr. Maksa József rektori és Dr. Bokori József rektorhelyettesi kinevezése.

⁸⁹ A Magyar Népköztársaság Zászlórendjének V. fokozata

⁹⁰ MNL OL XIX-A-21-d 1. doboz 0057/1957. 0057-1/1957. Javaslat haladó papok kitüntetésére.

⁹¹ MNL HML XXXV-22/12. csoport./6. doboz/57 Egyházi összefoglaló jelentés Eger, 1959. március 23. 2.

⁹² MNL OL XIX-A-21-a 14. doboz 001-1-21-1962 Borai Emil 1962. április 14-i jelentése a Heves megyei békemozgalomról.

rend megdöntésére irányul, így az ellene folytatott – adminisztratív módszerektől sem mentes – harc a „szocialista hatalom megvédéséért folytatott harc”.⁹³ A PB 1958. július 22-ei határozata a vallásos világnézet elleni fellépés módszerét tisztázta, s egyfajta „türelmes és körültekintő” eszmei offenzívát hirdetett a vallással szemben. Másrésztől lefektette a vallásos világnézethez fűződő viszony normáit, a párttagok és a belügyminisztériumi dolgozók a forradalom okozta bizonytalanságok miatt ebben a vonatkozásban különös figyelmet kaptak.⁹⁴ A vitákat, mint mindig, maga Kádár János irányította, s a polémia végén markáns szózatot intézett a bizottsághoz, mely egyben kötelező érvényű álláspont volt.⁹⁵ Kádár úgy vélte, a vallásos világnézet nem fog kimúlni pár éven belül, így az egyházakkal tárgyalni kell, s nem árt törekedni arra, hogy az együttműködés folyamatos legyen.⁹⁶ A kontraszelektált felsőpapság azonban nem bizonyult alkuképesnek. A püspöki kar alkupozícióját tovább gyengítette, hogy a hatalom szembeállította a felsőpapságot az alsópapsággal, így előbbi nem tudott támaszként tekinteni az utóbbira.⁹⁷

Néhány ordinárius azért ügyesen tudta kamatoztatni az új lehetőségeket egyháza javára. Brezanóczy Pál apostoli kormányzó⁹⁸ 1959. december 18-án üzenetet intézett a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsához a halálozás miatt megüresedett kanonoki stallumok ügyében.⁹⁹ A levélben szereplő személyi változásokat korábban tárgyalások előzték meg, méghozzá Budapesten Olt Károlyval,¹⁰⁰ az ÁEH elnökével. Olt feljegyzése arról árulkodik, hogy Brezanóczy kapcsolatai hálóját¹⁰¹ és az új típusú egyházpolitika kereteit kihasználva gyakran egyből „fent” kezdett egyezkedni.¹⁰² Az apostoli adminisztrátor ezekből az egyeztetésekből rendszeresen kihagyta az ellenőrzésére odarendelt Borait, amit ő egy Budapestre címzett jelentésében szóvá is tett.¹⁰³ Borai Emil a régi iskola kádereként nem volt hozzászokva az ilyesfajta új keletű finomított eljáráshoz. Korábbi megbecsültsége nagy önbizalmat kölcsönözött számára, így a hivatal munkamódszerének burkolt kritikájától sem riadt vissza.¹⁰⁴ Azt, hogy a Heves megyei egyházügyi főelőadja nem tudott és talán nem is akart beintegrálódni a kádárizmus teremtette új egyházpoli-

⁹³ Köbel, 2005. 132.

⁹⁴ Balogh–Gergely, 2005. 1003.

⁹⁵ Kalmár, 1998. 20.

⁹⁶ Uo. 256.

⁹⁷ Bertalan, 2007. 17.

⁹⁸ Brezanóczy Pál az apostoli kormányzói tisztséget 1959. augusztus 4-én vehette fel, és az államesküt 1959. szeptember 10-én tette le Kiss Károly, az Elnöki Tanács elnöke előtt. MNL OL XIX-a-21-a 15. doboz E-14-2/a/1959. Brezanóczy Pál helynök kinevezése az egri főegyházmegye apostoli kormányzójává, MNL OL XIX-A-21-a 17. doboz M-5-9/a,b,c,d,e/1959 Vezető egyházi személyek eskütétele az Elnöki Tanácsnál.

⁹⁹ MNL OL XIX-A-21-a 15. doboz E-14-6/1959. Az egri Főszékeskáptalanban megüresedett kanonoki stallumok betöltéséhez kinevezések felterjesztése a Vatikánhoz.

¹⁰⁰ Olt Károly (1904–1985) 1959. június 2 és 1961. október 20 között volt az ÁEH elnöke. Soós, 2014. 286.

¹⁰¹ Adriányi Gábor az egyik munkájában Brezanóczy Pál Miklós Imrével kialakult jó viszonyára utalt. Miklós Imre a tárgyalat korszakban az ÁEH elnökhelyettese volt, s befolyásos funkcionárius lévén elképzelhető, hogy segítette a tárgyalások menetét. Adriányi Gábor: A Vatikán keleti politikája. 1939–1978. A Mindszenty-ügy. Bp. 2004. 72.

¹⁰² MNL OL XIX-A-21-a 15. doboz E-14-4/1959. Emlékeztető feljegyzés dr. Brezanóczynak 1959. okt. 5-én az ÁEH elnökénél tett látogatásakor folytatott tárgyalásról.

¹⁰³ MNL HML XXXV-22/12. csoport./6. doboz/57 Egyházi összefoglaló jelentés Eger, 1959. március 23. 2.

¹⁰⁴ Az ÁEH számára sok gondot okozott, hogy bizonyos vidéki megbízottak gyakorta kritikai hangot ütöt-

tikai környezetbe, több dokumentum is alátámasztja. Madai András¹⁰⁵ főosztályvezető-helyettes 1962-ben beszédes jellemzést készített, amelyben Borai Emil munkamódszerét elemezte. A pozitívumok mellett már ekkor helyet kaptak Borai „jelleméből fakadó” hiányosságai és hibái. A főosztályvezető-helyettes értékelése szerint beosztottja több esetben valótlanságokat állított, vagy valós eseményeket tagadott le, vélt esetek alapján marasztalt el embereket, „vonatkozik civil és papi személyekre egyaránt”. Borai intrikus és egyre erőteljesebben öntörvényűvé váló magatartását bizonyítják a következő idézett sorok: „*Negatívumként jelentkezik még munkájában az is, hogy az országos egyházpolitika figyelmenkívül (sic!) hagyásával vélt megyei érdekeket helyez előtérbe*”.¹⁰⁶ A főelőadó beszámolója nem csak az ÁEH-nak szúrtak szemet. Dr. Csendes Károly,¹⁰⁷ a legfőbb ügyész helyettese 1962. április 27-én kelt Prantner Józsefnek¹⁰⁸ írott levelében felháborodásának adott hangot, amiért az elnök alkalmazottjától egy nyomozati anyagban „minősíthetetlen módon megírt” véleményadásra lelt. Csendes egyben kérte az ÁEH vezetőjét, hogy foglalkozzanak az ügygel, bizonyíték gyanánt pedig csatolta a szóban forgó, egyébként az egyik lelkészről írott, valóban vulgáris kijelentéseket és feltételezhetően óriási túlzásokat tartalmazó írást.¹⁰⁹ Borai Emil végül 1969-ben 45 évesen elhagyta hivatal kötelékét, valószínűsíthetően képtelennek bizonyult szakítani archaikus berögződéseivel.¹¹⁰ Az, hogy a renitens magatartása ellenére ennyi időt tölthetett el magas megyei pozícióban, véleményünk szerint felsőfokú végzettségére, a belügyi szervekkel¹¹¹ ápoltt jó kapcsolatára vezethető vissza.¹¹² Borai minden anakronizmusa ellenére egy dologban fel tudott zárkózni a saját korának trendjéhez. 1967-re elvégezte a marxista-leninista esti egyetem politikai gazdaságtani levelező tagozatán folytatott tanulmányait, és ekkor már évek óta ugyanitt oktatói státust töltött be a Filozófia Tanszéken.¹¹³ Az itt szerzett tudásanyag jól jöhetett egy egyházi vonalon dolgozó egyénnek a „világnézeti nevelés” terén, tehát valamilyen

---

tek meg az Állami Egyházügyi Hivatallal szemben. A hatvanas évek közepén meg is indult a megyei vezetőkkel egyeztetve a gyengébb vidéki egyházügyi főelőadók lecserélése. Köbel, 2005. 89.

¹⁰⁵ Madai András 1958. július 1. – 1980. december 31. között dolgozott az Állami Egyházügyi Hivatalban. Csoportvezető, főosztályvezető-helyettes a Protestáns Főosztályon 1967. augusztus 1-től, főosztályvezető 1972. június 1-től a Protestáns és más felekezetek Főosztályon, főosztályvezető-helyettes 1973. május 1-től a Protestáns és más felekezetek Főosztályon, megbízott főosztályvezető. 1981. január 1-től korhatár előtti nyugdíjazására került sor. Bővebben: Soós, 2014. 277.

¹⁰⁶ MNL OL XIX-A-21-d 21. doboz 0038/1-13 Borai elvtárs munkamódszerének jellemzése 1.

¹⁰⁷ Dr. Csendes Károly 1960–1979 között volt a legfőbb ügyész helyettese. Zinner, 1991. 20.

¹⁰⁸ Prantner József (1911–1974) 1961. november 1. és 1971. május 11. között volt az ÁEH elnöke. Soós, 2014. 293–294.

¹⁰⁹ MNL OL XIX-A-21-a 25. doboz E-14-3/1962 Borai Emil főelőadónak Obeda Endre plébánosról írt jellemzése.

¹¹⁰ Borai Emil távozása véleményünk szerint beleilleszthető egy országos mechanizmusba. Az ÁEH-t sok kritika érte a vidéki munkatársak részéről, s ráadásul sokan közülük alkalmatlannak bizonyultak munkájuk ellátására. Köbel, 2005. 89. Hasonló esetről írt Fazekas Csaba, a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei főelőadó Lobkovicz László sorsával kapcsolatban. Lásd bővebben: Fazekas, 2000.

¹¹¹ A Belügyminisztérium és Borai Emil kapcsolatának árnyaltabb bemutatása további kutatásokat igényel.

¹¹² MNL OL XIX-A-21-d 21. doboz 0038/1-13 Borai elvtárs munkamódszerének jellemzése 1.

¹¹³ MNL HML XXXV-22-3 15. doboz 265. őrzései egység A Heves megyei Végrehajtó Bizottság 1967. április 25. 2.

szempontból Borai Emil is elindult a kezdetleges és korlátozott professzionalizmus útján.¹¹⁴

Összegzés

Az 1956-os forradalom a Magyar Katolikus Egyház számára némi enyhülést és új lehetőségeket jelentett. Ameddig a „párt” a rend helyreállításán, a megtorlások lefolytatásán és a konszolidáción fáradozott, addig a papság mindent megtett azért, hogy amit csak lehet, megőrizzen a felkelés vívmányaiból. Az egyházak érthető okokból nem a politikai szinten aktivizálták erőiket, hanem a diktatúra fellazulásával újra megélenkülő hitélet adta lehetőségeket igyekezett kihasználni. A misék és a különböző rítusok nagyobb figyelmet kaptak a társadalom részéről, és ez a jelenség a forradalmat követő pár éves intervallumban valamelyest konzerválódott. Rengeteg példa utal arra, hogy a párttagság tagjai, pedagógusok, de még a BM dolgozók és funkcionáriusok is bővítették a vallásos alkalmak közönségét. Mindszenty József hercegprímás és a konzervatív főpásztorokból álló szárny intézkedései változásokat idéztek elő a békemozgalom és az egyházi kulcspozíciók színterén. Az említett módosulások kisebb-nagyobb arányban felfedezhetőek Heves megye életében, éppen úgy, mint a kádárizmus változó arculatú egyházpolitikájának érvényesülése. Az MSZMP-nek a válság után az egyházellenőrzés terén igazodnia kellett az új helyzethez. S bár 1957-ben a sztálinizmus öröksége dominált a koncepciókban, addig 1958-ra a régi módszerek tarthatatlansága és az új lehetőségek felismerése egy modernizált, finomított stratégiát hívott életre. A párt a meggyengült egyházi vezetést egyre inkább partnerként kezelte, a „harcot” pedig két fronton képzelte el. Ám a végrehajtó szervek állománya sokszor mentalitásánál fogva alkalmatlannak bizonyult az időszerű módszerekkel történő munkára. Az MSZMP nemzedékéről összességében elmondható, hogy kontinuitást mutat az előző korszakkal, hiszen a régi ellenfeleivel szeretett és tudott tárgyalni. A politikai elit a rendszer működtetését modernizálta, de csak annyira, amennyire feltétlenül szükségesnek látta.¹¹⁵ Végezetül, ha össze akarjuk vetni a Rákosi-korszak és a kádárizmus egyházpolitikájának legfőbb sajátosságát, érdemes lehet Gyarmati György és Balogh Margit gondolatait idéznünk. Gyarmati arra jutott, hogy Rákosi Mátyás jócskán elszámolta magát, amikor az egyházakat a politikai pártok egyikeként kezelte. Azt már nehezebb eldönteni – írta ugyanó –, hogy az akkori első titkár vajon szimplán nem volt tisztában az „ellenség” mély társadalmi beágyazottságával, vagy pont erre hivatkozva vélte úgy, hogy a legagresszívabb hatalmi eszközökkel kell harcba vonulni ellene.¹¹⁶ A fennmaradt források tanúsága szerint Kádár János és az akkori politikai elit a hatalomra kerülésük után hamar vagy már talán abban a pillanatban realizálta a korábbi kizáróla-

¹¹⁴ Kalmár Melinda az MSZMP nemzedékével kapcsolatban hasonló észrevételeket tett. Bővebben: Kalmár, 1998. 276–277.

¹¹⁵ Kalmár, 1998. 276–277.

¹¹⁶ Gyarmati, 2010. 27.

gosan brutális módszerek hasznavehetetlenségét. Az MSZMP a nemzetközi elismertség, a labilis belpolitika oldása és a gazdasági tervek megvalósítása érdekében a nyílt megsemmisítés helyett a „nemzeti egységre” törekvő népfelmozgósítást választotta.¹¹⁷

Felhasznált források és szakirodalom

Források

- ÁBTL 2.8.1. 0779 Lénárt József
 ÁBTL 3.1.9. V-144216 Klembala Ernő
 ÁBTL 3.1.9. V-142032 Scóber Tibor
 ÁBTL 3.1.5. O-8944 Dr. Kiss István
 ÁBTL 3.1.2. O-11763/2 Egri Fekete Hollók
 MNL HML XXXV-22-3 15. doboz 265. őrzési egység A Heves megyei Végrehajtó Bizottság 1967. április 25.
 MNL HML XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20 Egyházak és szekták tevékenységéről
 MNL HML XXXV-22/12. csoport./6. doboz/57 1959/1960. évi hittanbeírások
 MNL HML XXXV-22/12. csoport./6. doboz/57. Egyházi összefoglaló jelentés Eger, 1959. március 23.
 MNL HML XXXV-22/12. csoport./6. doboz/57 Egyházpolitikai összefoglaló Eger, 1962. szeptember 27.
 MNL HML XXXV-22/12. csoport./6. doboz/57.Összefoglaló jelentés, Eger, 1958. január 16.
 MNL HML XXXV-22/12. csoport./6. doboz/57 Tájékoztató az 1964-65-ös év hittanbeírásának tapasztalatairól
 MNL OL XIX-A-21-a 7. doboz 245/3./1957. Információátadás Borai Emilről
 MNL OL XIX-A-21-a 11. doboz H-31-4/1958. Kulcspozíciók betöltése haladó felfogású papokkal
 MNL OL XIX-A-21-a 14. doboz 001-1-21-1962 Borai Emil 1962. április 14-i jelentése a Heves megyei béke-mozgalomról
 MNL OL XIX-a-21-a 15. doboz E-14-2/a/1959.Brezanóczy Pál helynök kinevezése az egri főegyházmegye apostoli kormányzójává
 MNL OL XIX-A-21-a 15. doboz E-14-4/1959. Emlékeztető feljegyzés dr. Brezanóczynak 1959. okt. 5-én az ÁEH elnökénél tett látogatásakor folytatott tárgyalásról
 MNL OL XIX-A-21-a 15. doboz E-14-6/1959. Az egri Főszékeskáptalanban megüresedett kanonoki stallumok betöltéséhez kinevezések felterjesztése a Vatikánhoz
 MNL OL XIX-A-21-a 15. doboz H-31-4/1959. Egyházi kulcspozíciók helyzete
 MNL OL XIX-A-21-a 15. doboz H-26-7/g/1959. Húsvéti körmenetek
 MNL OL XIX-A-21-a 17. doboz M-5-9/a,b,c,d,e/1959 Vezető egyházi személyek eskütétele az Elnöki Tanácsnál
 MNL OL XIX-A-21-a 25. doboz E-14-3/1962 Borai Emil főelőadónak Obede Endre plébánosról írt jellemzése
 MNL OL XIX-A- 21-b 558. doboz Megszűnt személyi nyilvántartások A-F.
 MNL OL XIX-A-21-d 1. doboz 0018-2/1957. Az egyházak magatartása az ellenforradalom idején
 MNL OL XIX-A-31-d 1. doboz 0018-8/1957. Brezanóczy Pálról feljegyzés1957. május 27.
 MNL OL XIX-A-21-d 1. doboz 0018-8/1957. Eseményjelentés 1957. május 27-én
 MNL OL XIX-A-21-d 1. doboz 0020-7/1957. Jelentés a húsvéti körmenetek lefolyásáról Heves megyében
 MNL OL XIX-A-21-d 1. doboz 0057/1957. 0057-1/1957. Javaslat haladó papok kitüntetésére
 MNL OL XIX-A-21-d 2. doboz 007-24/1958 Heves megye
 MNL OL XIX-A-21-d 2. doboz 007-25/1958 Borai Emil 1958. március 8-ai összefoglaló jelentése

¹¹⁷ Balogh, 1997.

Szakirodalom

- Adriányi Gábor: A Vatikán keleti politikája 1939–1978. A Mindszenty-ügy. Budapest, 2004.
- Balogh Margit – Gergely Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon 1790–2005. II. Budapest, MTA Történelemtudományi Intézet, 2005.
- Balogh Margit: Egyház és egyházpolitika a Kádár-rendszerben. *Eszmélet folyóirat* 34. (1997)
- Bánkuti Gábor, Gyarmati György (szerk.): *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989.* Budapest, L'Harmattan, 2010.
- Cúthné Gyóni Eszter, Szilágyi Adrienn, Wirthné Diera Bernadett (szerk.): *Mából a tegnapról. Képek a 19. és 20. századi történelemből.* Szerk., Budapest, ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék, 2012.
- Cseh Zita: *Az 1956-os forradalom és megtorlás Heves megyei dokumentumai.* Eger, Heves Megyei Levéltár, 2006.
- Fazekas Csaba: Egy vidéki „janicsár” különleges rekordja 1961-ből. *Egyháztörténeti vázlatok.* 2000. 1. évf. 2. szám
- Kálmán Peregrin OFM: *A Magyar Katolikus Egyház helyzete a kádári egyházpolitika első éveiben a teológiai összefüggések tükrében.* Doktori disszertációs kézirat. Budapest, 2014.
- Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány. A korai kádárizmus ideológiája.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1998.
- Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990.* Budapest, Osiris Kiadó, 2014.
- Kápolnai Iván: *Emlékezés Dr. Kiss István teológia tanárra. (1906–1981) Magyar egyháztörténeti vázlatok. Essays in church history in Hungary. 1–2.* (2011)
- Köbel Szilvia: *„Oszd meg és uralkodj”. A pártállam és az egyházak.* Budapest, Rejtjel Kiadó, 2005.
- Köpeczi Bócz Edit: *Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége. Haszonélvezők és kárvallottak.* Budapest, Akadémia Kiadó, 2004.
- Lukács Miklós: *Az Állami Egyházügyi Hivatal szervezeti változásai 1951–1989 között.* *Vallástudományi Szemle* 11. (2013)
- Mindszenty József: *Emlékirataim.* Budapest, Helikon Kiadó, 2015.
- Pál József: *Békepapok.* Budapest, Egyházforum Kiadó, 1995.
- Rác Árpád: *Nagy Képes Milleniumi Arcképcsarnok.* Budapest, Rubicon – Aquilia Könyvek, 1999.
- Rainer M. János: *Bevezetés a kádárizmusba.* Budapest, L'Harmattan, 2011.
- Rosdy Pál (szerk.): *A katolikus egyház 1956-ban.* Budapest, Új Ember Kiadó, 2006.
- Soós Viktor Attila, Szabó Csaba, Szigeti László: *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban.* Budapest, Szent István Kiadó, Luther Kiadó 2010.
- Soós Viktor Attila: *Az Állami Egyházügyi Hivatal archontológiája. Az ÁEH szervezeti felépítése, nemzetközi kapcsolatai és dolgozóinak pályaképe.* Doktori disszertációs kézirat. Budapest, 2014.
- Szabó Csaba (szerk.): *Magyar Katolikus Egyház 1956.* Budapest, Új Ember Kiadó, 2007.
- Szecska Károly: *Kiss István élete és munkássága: egy élet Krisztus Urunk szolgálatában.* Eger, Egri Érseki Hittudományi Főiskola, 1999.
- Tabajdi Gábor, Ungváry Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1989.* Budapest, Corvina Kiadó, 1956-os Intézet 2008.
- Zinner Tibor: *Igazságszolgáltatók a pártállam őrlőkövei között I. rész. Bírák lapja. I. (1991: 2. sz.)*